

ملکتی مورد مشورت قرار می‌گرفت.^۳ نام او در دو محل از بنای مسجد، یکی در بالای در ورودی ایوان دارالسیاده و دیگری در کتبه ایوان مقصوره با خط زیبای شاهزاده بایستقر میرزا با کاشی معرق به عنوان بنانی مسجد نگاشته شده

مسجد گوهرشاد

مشهد پس از ششصد سال

- ۱ - در تاریخ بنا اختلاف است. اعتماد السلطنه سال ۸۲۰ ق را ذکر می‌کند (ج ۲، ص ۴۲۷)، اما در شرح کتبه‌ها، تاریخ ۸۲۱ ق را آورده است. شاید تاریخ اتمام بنا را ۸۲۰ و خاتمه تزئینات مسجد را ۸۲۱ دانسته است (همان، ج ۲، ص ۴۳۵-۴۳۶). منابع بعدی نیز سال ۸۲۱ ق را نقل کرده‌اند. (بنگرید به: منتخب التواریخ، ص ۵۴۳؛ شمس الشموس، ص ۲۶۴؛ تاریخ آستان قدس، ص ۱۶۲) و بعضی نیز ۸۰۷ ق (صمدی، «هشتمنین بنای زیبای جهان»، یغما، ش ۷، ص ۵۰۹) و ۸۱۲ ق نقل کرده‌اند (فاضل، میراث جاویدان، ص ۱۸۷). اما دقیق ترین تاریخ همان سال ۸۲۱ ق است. بنگرید به: حافظ ابرو، ج ۲، ص ۶۹۳.
- ۲ - بنگرید به: صمدی، «هشتمنین بنای زیبای جهان»، یغما، ش ۷، ص ۵۱۰؛ مدیر شانه‌چی، «جامع گوهرشاد»، نامه آستان قدس، سال ۱۳۴۸ هجری، ش ۳، ص ۱۰۵.
- ۳ - گوهرشاد خاتون در ۷۸۰ ق متولد شد و در ۸۶۱ در هرات به قتل رسید و در مدرسه گوهرشاد هرات در کنار مزار شوهرش شاهrix میرزا و فرزندش بایستقر میرزا مدفن گردید. مسجد گوهرشاد و مدرسه و خانقاہ هرات نیز از آثار اوست. بنگرید به: شانه‌چی، نامه آستان قدس، ش ۳، دوره ۸، ص ۹۱-۹۲؛ صمدی، «هشتمنین بنای زیبای جهان»، یغما، ش ۷، ص ۵۰۹.

محمد رضا قصاید

بنیاد پژوهش‌های اسلامی - گروه جغرافیا و نجوم

مسجد جامع گوهرشاد مشهد، یکی از مسجدهای مشهور ایران و جهان اسلام و یادگاری ارزشمند و ماندگار از هنر و معماری تیموریان است. عملیات احداث این بنا به همت گوهرشاد آغا، دختر امیر غیاث الدین ترخان، همسر شاهرخ بن تیمور گورکانی و در دوران استانداری پسرش بایستقر میرزا، به سال ۸۱۸ هجری / ۷۹۴ ش در ضلع جنوبی حرم رضوی آغاز شد و در سال ۸۲۱ ق / ۷۹۷ ش به اتمام رسید.^۱ ساخت بنای مسجد جامع گوهرشاد توسط معمار معروف عصر تیموریان، قوام الدین بن زین الدین شیرازی^۲ و با استفاده از آجر و گچ و به شیوه معماری اسلامی در شرق صورت گرفت. بانو گوهرشاد یکی از زنان نامدار عصر تیموری است که مورد احترام امیر گورکانی بوده، در امور

شده است. صحن مسجد تقریباً مربعی است به مساحت ۲۸۵۰ متر به طوری که $\frac{56}{30}$ متر طول و $\frac{51}{65}$ متر عرض دارد و از نظر وسعت، نهمین صحن از مجموعه ده صحن قدیمی و جدید در اماکن متبرکه رضوی است.^۳

و به یادگار مانده است.^۱

مسجد گوهرشاد مشهد، وسیع ترین مسجد موجود در مجموعه بنایی آستان قدس رضوی است و صحن آن با ۲۸۵۰ متر مربع مساحت از نظر قدمت، کهن ترین صحن می باشد که در جنوب حرم مطهر امام رضالله^{علیه السلام} احداث شده است.

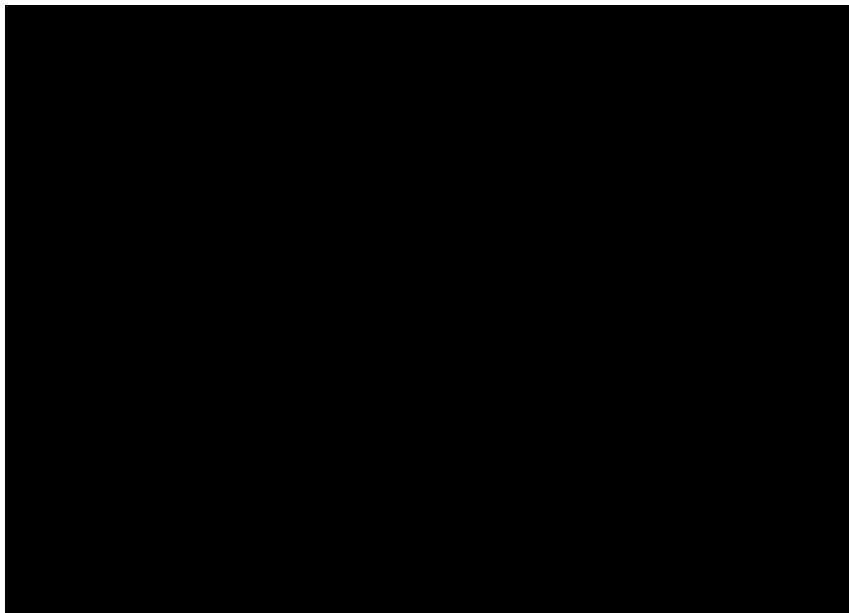
و سعut کل جامع گوهرشاد مشهد ۹۴۱۰ متر مربع است و از جهت شمال با عرض ۸۷ متر به رواق دارالسیاده و دارالحفظاظ، از جنوب با عرض ۹۸/۶۵ متر به صحن قدس، از شرق با طول ۱۰۹/۳۰ متر به رواق در دست احداث امام خمینی^{رهنی} (صحن موزه سابق)^۲ و از غرب با طول ۱۰۷/۱۰ متر به بست شیخ بهایی محدود

۱ - تاریخچه مسجد گوهرشاد و کتابخانه، ص ۲۰، و پیمایش.

۲ - عملیات احداث رواق امام خمینی از ۱۳۸۱ شروع شده است و هنوز نیز ادامه دارد.

۳ - صحن‌های اماکن متبرکه به ترتیب قدمت عبارت‌اند از: ۱- صحن مسجد گوهرشاد ۲- صحن انقلاب (عتیق) ۲- صحن آزادی (نو) ۴- صحن جمهوری

←

ممتد است و با گذشت ششصد سال همچنان مستحکم و ماندگار، چون آیینه‌ای است که عظمت و قدمت و زیبایی معماری و هنر اسلامی در عهد تیموری را به نمایش می‌گذارد.^۲ بخشاهای مختلف مسجد گوهرشاد مشهد به ضرورت، بارها مورد مرمت قرار گرفته است. در عهد صفویه که مسجد از حمله ازیکان سخت

مسجد گوهرشاد مرکب از یک صحن، چهار ایوان و یک گنبد فیروزه‌ای و دو گلدهسته زیبا و هفت شبستان است. و به جهت قدمت تاریخی، سبک معماری و زیباییهای هنری یکی از مهم‌ترین آثار باستانی مشهد و صنعت معماری ایران اسلامی می‌باشد که مورد علاقه زائران و مجاوران است و به عنوان یکی از جاذبه‌های مذهبی - تاریخی و فرهنگی مورد توجه و بازدید باستان‌شناسان، جهانگردان و دیگر علاقمندان می‌باشد.^۱

- اسلامی ۵- صحن قدس ۶- صحن جامع رضوی^۷-
صحن جانبی غدیر ۸- صحن جانبی کوثر^۹- صحن
جانبی هدایت ۱۰- و صحن رضوان که در آینده
احداث خواهد شد. (پیماش)
۱- محمد رضا قصابیان، تاریخ مشهد، ص ۲۴۹
۲- همان، ص ۲۴۹-۲۵۰؛ تاریخچه مسجد گوهرشاد و
کتابخانه، ص ۲۰.

این مسجد از نظر استحکام بنا و ویژگیهای معماری اسلامی و زیبایی در طراحی، اسلوب و خط و کاشیکاریهای معرق و غیر معرق و مرقم و غیر مرقم و مقرنس و گچکاری و دیگر تزئینات هنری و مشخصه‌های معماری سنتی بی‌نظیر و

خطاطان بزرگ همچون بایسنقر و امامی اصفهانی ترقیم یافته است.^۴

مسجد جامع گوهرشاد، دارای چهار ایوان با سر درهای مرتفع می‌باشد که به قرینه در وسط چهار ضلع مجموعه مسجد بنا گردیده، بزرگترین آنها ایوان مقصوره نام دارد که در ضلع جنوبی (قبله) صحن واقع است. و دارای ۳۵ متر طول با عرضهای مختلف ۱۳ تا ۱۵ متر و ارتفاع سردر ایوان ۲۷ متر و تا گنبد ۴۰ متر و قطر پایه‌هادر دو طرف ۶ متر و ارتفاع مناره‌ها ۴۱ متر و ارتفاع تا عرقچین ۲۹ متر و محیط گنبد از بیرون ۶۱/۸۵ متر می‌باشد.

یکی از بخش‌های مهم مجموعه گوهرشاد، محراب زیبایی است که در انتهای ایوان مقصوره قرار دارد و حاشیه اطراف محراب با کتیبه مرمت شده با کاشیهای معرق مرقم به آیه‌الکرسی تا الى النور مزین است و پایه‌های داخلی ایوان با سنگهای مرمر سفید زینت یافته است و در منتهی الیه سمت راست محراب، منبر صاحب الزمان (صاحب شاه)^۵ قرار دارد که منبری مرتفع و قدیمی است و در سال ۱۲۴۳ (عصر فتحعلی شاه قاجار) توسط استاد محمد خراسانی و به شیوه منبت‌کاری، از چوب گلابی

آسیب دیده بود، در دوران شاه عباس صفوی تعمیر شد و در ۱۰۸۳ هجری که در پی زلزله خراسان بر بخش‌هایی از بنای مسجد شکستهایی وارد آمده بود نیز اقدامات مرمتی صورت گرفت و خرابیهای ناشی از تهاجم افغانها و شورش ملک محمود سیستانی نیز در عهد افشاریه و قاجاریه برطرف گردید.^۱

گنبد ایوان مقصوره که به واسطه وسعت دهانه در زلزله‌های شدید و با گذشت زمان آسیب دیده و چندین بار مرمت شده بود، در سال ۱۳۳۹ش به منظور مرمت اساسی تخریب گردید و ساخت آن مجدداً توسط معماران ایرانی وزیر نظر مهندس عباس آفرنده و با رعایت همان ویژگیهای گذشته و حفظ مشخصات اصلی آغاز شده، در سال ۱۳۴۱ش خاتمه یافت و همزمان سنگهای ازاره داخل ایوان مقصوره تعویض شد و کف ایوان با سنگهای مرمر مفروش گردید و در سال ۱۳۴۵ش دور ساقه گنبد با کاشی معرق کتیبه‌ای مزین گردید.^۲

پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز مرمت‌هایی در بخش‌های گوناگون مسجد جامع گوهرشاد مشهد صورت گرفته است و با مجموعه‌ای از آبنما و آب‌خواری در وسط صحن زینت یافته که بر زیبایی و شکوه مسجد بیش از پیش افزوده است.^۳

این مسجد از حیث بنا و کاشیکاری ممتاز است و تمام در و دیوارهای آن مزین به اسماء جلاله، آیات قرآنی، احادیث شریفه، اشعار و مدح و ثنای ائمه اطهار^{علیهم السلام} می‌باشد که با خطهای ثلث، نسخ، نستعلیق، کوفی و بنایی

- ۱ - منویل امبرسز، تاریخ زمین لرزه‌های ایران، ص ۱۸۶.
- ۲ - روزنامه خراسان، چهارشنبه ۱۳۳۹/۵/۱۲.
- ۳ - پیمایش.
- ۴ - قصایدان، تاریخ مشهد، ص ۲۵۰؛ تاریخچه مسجد گوهرشاد، ص ۲۰.
- ۵ - مطلع الشمس، ج ۳، ص ۲۲۸.

و در سمت غرب داخل ایوان راهروی پلکانی ایوان را به آسایشگاه بسیج در طبقه فوقانی و به قرینه آن در ضلع شرقی داخل ایوان، از طریق یک راهرو پلکانی دیگر سالن طبقه فوقانی مسجد که در گذشته تالار تشریفات مسجد بوده است به تالار تشریفات اماکن متبرکه مرتبط می‌گردد.^۷

این ایوان محل عبادت و ویژه ورود آقایان است و در تمام ساعات شبانه‌روز محل رفت و آمد زائران و مجاورانی است که از طریق رواقهای دارالسیاده و دارالحفظ قصد تشرف به حرم مطهر را دارند.

۱- ساخت منبرهای بزرگ از چوب، سنگ و فلز مرسوم بوده و نمونه‌هایی از این نوع منبرهای مرتفع هم‌اکنون در مسجد ایاصوفی استانبول (سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، ص ۱۰۶) و مسجد جامع قیروان و موزه ایران باستان وجود دارد. (هنر اسلامی زبان و بیان، ص ۱۰۳-۱۰۴).

۲- شمس الشموس، ص ۱۸۷-۲۸۶؛ تاریخچه مسجد گوهرشاد، ص ۲۰.

۳- پیمایش.

۴- ظاهراً وجه تسمیه آن به ایوان ساده (معماری تیموریان در ایران، ص ۴۵۹) از آن روست که در مقایسه با ایوان مقصوره از تجهیزات و تزئینات کمتری برخوردار است.

۵- پیمایش.

۶- عطاردی، تاریخ آستان قدس، ج ۲، ص ۷۲۷

۷- پیمایش.

و گردو و بدون میخ فلزی ساخته شده و در سال ۱۳۲۰ش مرمت گردیده است.^۱

این منبر شبیه منبرهای موجود در مسجد بیت المقدس و مسجد خلیل الرحمن در رواق حضرت ابراهیم در اردن ساخته شده است.^۲ اکنون در حفاظی با میله‌های آهنی که قسمتهای پایین آن با شیشه‌های قطره مزین شده نگهداری می‌شود.^۳

دومین ایوان، ایوان شمالی معروف به ایوان ساده، رو به قبله و به قرینه مقابل ایوان مقصوره واقع است و متصل به رواق دارالسیاده می‌باشد.^۴ در پیشانی ایوان، کتیبه‌ای معرق با متنی مرقم به خطی زیبا از مرمت عهد شاه عباس صفوی سخن می‌گوید. همچنین کتیبه‌ایی در پیشانی کفشداری ۱۱ و ۱۲ و پیشانی ایوان وجود دارد که مرقم به سوره قرآنی با خط زیبای محمد رضا امامی اصفهانی است و جلوه‌های زیبا و اصیل هنر اسلامی در قرن دهم را به نمایش می‌گذارد.^۵ علاوه بر آن، کلیه قسمتهای داخلی ایوان شمالی اعم از دیوارها و سقف با کاشایهای معرق و غیر معرق و مرقم و غیر مرقم با رنگهای زیبا تزئین گردیده است. ایوان شمالی در ۱۳۶۶ش مرمت شده است.^۶

دفتر پاسخگویی به مسائل شرعی و نذورات و راهرو کفشداری ۱۱ در ضلع شمالی مسجد و در شرق ایوان واقع شده و در سمت غرب ایوان راهرو کفشداری ۱۲ قرار دارد و در متنهای ایه ضلع غربی و شرقی داخل ایوان دو راهرو به قرینه تعبیه شده که مدخل ورودیهایی به حرم و کفشداریها و ورودی مخصوص جانبازان است.

گلداسته‌ها و گبند و سطح ظاهري نمای مسجد با کاشیهای معرق و غیر معرق عالی و ممتاز زینت یافته است^۹ که یکی از زیباترین نمونه‌های باقی‌مانده از هنر کمال یافته عصر تیموریان می‌باشد.^۷

کف صحن مسجد با سنگ خلچ^۸ شش گوشه مفروش شده و در وسط صحن مسجد، حوضی هندی شکل و هشت گوش در سالهای اخیر ساخته شده که دارای هلالهای و ترگونه می‌باشد و با چهار آبخوری سنگی که با حفاظ مشبّک سنگی و چراغهای سبز به شیوه معماری سنتی زینت یافته که به انضمام حوض مرتفع کوچک در میان آب نما و فواره‌ها و شیرهای آب، شکوه و زیبایی و طراوت خاصی به فضای مسجد

۱- این ایوان در گذشته معروف به ایوان حاجی حسن بوده است.

۲- پیمایش.

۳- مسجد گوهرشاد از نوع مساجد چهار ایوانی در سبک تیموری است. (بنگرید به: مسجد در معماری ایران، ص ۱۳۶؛ هنر ایلخانی و تیموری، ص ۴۰؛ معماری جهان اسلام، ص ۲۵۵) برای آشنایی بیشتر با معماری مسجد به منابع یاد شده مراجعه شود.

۴- در گذشته نام این ایوان، ایوان آب بوده است و کanal عبور آب به داخل مسجد در زیر ایوان بوده است.

بنگرید به: مطلع الشمس، ج ۲، ص ۴۳۰.

۵- پیمایش.

۶- پیمایش.

۷- معماری جهان اسلام، ص ۲۵۵.

۸- سنگ خلچ نوعی سنگ سخت و مقاوم است که از معادن اطراف مشهد استخراج می‌شود.

سومین ایوان، ایوان شرقی مسجد است^۱ که متصل به رواق در دست احداث امام خمینی^۲ می‌باشد. در داخل ایوان و در ضلع شمال و جنوب به قرینه سه طاق در قسمت فوقاری وجود دارد و در کتیبه پیشانی ایوان و در دو طرف پایه ایوان و پیشانی محراب و در سقف ضربی در سنگ مرمر به خط کوفی معقلی در کاشی نوشته‌هایی به چشم می‌خورد. از این ایوان در گذشته دری به صحن موزه سابق (رواق امام خمینی) باز بوده است که اکنون به دلیل حفظ قداست محراب و ایوان، مسدود می‌باشد. در راهروی پلکانی آسایشگاه نگهبانان در طبقه فوقاری و دفتر نگهبانی صحن گوهرشاد در سمت جنوبی داخل ایوان و به قرینه در راهروی متصل به شبستان گرم و اتاق اورژانس (درمان و بهداشت) در ضلع جنوبی داخل ایوان قرار دارد.^۳

چهارمین ایوان^۴، ایوان غربی است^۴ که در گذشته متصل به بدنه بازار بزرگ بوده است و اکنون با دری بزرگ که در وسط ایوان واقع شده و موسوم به درب سنگی است، مسجد با بست شیخ بهاءالدین عاملی مرتبط می‌گردد.^۵

در داخل این ایوان نیز رو و پشت به قبله (شبیه ایوان شرقی) سه طاق بنا شده و در پیشانی ایوان و در ضربی سقف و در وسط پایه‌های ایوان به خط بنایی سوره‌هایی از قرآن کریم مرقوم است.

نمای دیوارهای داخلی صحن مسجد به ارتفاع ۱/۲۰ متر با سنگهای تیره اصفهان مزین است و از روی ازاره، تالبه بام و سردرها و پیکره تمام پایه‌ها و غرفه‌های تحتانی و فوقاری و

بخشیده است^۱.

در گوشة شمالی شرقی حوض (نژدیک به حوض سابق و محلی که در گذشته به مسجد پیرزن^۲ معروف بوده) ستون سنگی به ارتفاع بیش از ۲ متر قرار دارد که مثلث شاخص نصفالنهار و ظهر و شب بر آن نصب شده و یکی از موضوعهای مورد توجه زائران است^۳.

شبستانهای مسجد گوهرشاد به طور قرینه در اطراف ایوانها با پایه‌های قطره و سقف ضربی و به سبک معماری سنتی مساجد ایران کلاف شده‌اند و بارها مورد مرمت قرار گرفته‌اند، اما اکنون همان سبک و سیاق قدیمی را در خود محافظه دارند. این شبستانهای هفتگانه در دورانهای مختلف با نامهای گوناگون نامیده شده‌اند که برای اختصار به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱- شبستان گرم^۴، واقع در ضلع شرقی مسجد بین ایوان شرقی و ضلع شمالی مسجد که حاشیه شمالی این شبستان مسیر ارتباطی میان مسجد و رواق متصل به صحن آزادی است. این شبستان محل عبادت آقایان است.

۲- شبستان سبزواری، شبستان کوچکی است در جنوب ایوان شرقی و از شرق به رواق در دست احداث امام خمینی^۵ و از شمال با حد فاصل یک راهرو به ایوان شرقی و از غرب به صحن مسجد محدود می‌شود.^۶

۳- شبستان تبریزی، واقع در ضلع جنوبی، بین ایوان مقصورو و رواق جدید احداث امام خمینی^۷. یکی از نامهای این شبستان در گذشته به جهت وسعت، شبستان بزرگ بوده است.

۴- شبستان نهادنی، شبستانی است بزرگ که در ضلع جنوبی مسجد و بین ایوان مقصورو و بست شیخ بهاءالدین عاملی و صحن قدس واقع شده و به سبب اقامه نماز جماعت توسط حجۃالاسلام حاج شیخ علی اکبر نهادنی،

۱- پیماش.

۲- مسجد پیرزن یا بیوهزن، داستانی است افواهی در بین عوام که به سکوی مکعب مریع واقع بر حدود حوض کنونی مسجد اطلاق می‌شده که محل اقامه نماز بوده است. و در یک مقطع از تاریخ مسجد گوهرشاد (از دوره قاجاریه تا اوایل بهلوی) در محل سابق حوض مسجد بنا گردیده (بنگرید به: اعتماد السلطنه، ج، ۲، ص ۴۲۷؛ شمس الشموس، ص ۲۸۷) و به دلیل مرمت و اضافات توسط بیوهزنی از خاندان مرحوم مستشار الملک به این نام معروف بوده (شمس الشموس، ص ۲۸۷) و در زمان تولیت محسن طاهری مجدداً در جای حوض قبلی، حوض مریع (۱۲×۱۲) احداث می‌گردد. مؤتمن، تاریخ آستان قدس، ص ۱۶۳.

۳- مؤلف شمس الشموس ساخت شاخص مزبور را به شیخ بهاءالدین عاملی نسبت داده است. بنگرید به: شمس الشموس، ص ۲۹۰.

۴- ساخت شبستانهای زمستانی در مساجد جامع دوره تیموری رواج داشته و بعيد نیست که وجه تسمیه این شبستان به جهت موقعیت مکانی آن باشد.

۵- این شبستان مدتی محل اقامه نماز توسط حاج میرزا حسین فقیه سبزواری بوده و به شبستان حاج آقا حسین نیز معروف بوده است.

دلیل دایر بودن در تمام شبانه روز یکی از مسجدهای کم نظر جهان اسلام به شمار می‌رود.^۶

مسجد جامع گوهرشاد مشهد از محل موقوفات، دارای درآمد است که صرف تعمیرات و هزینه‌های جاری مسجد می‌گردد. علاوه بر موقوفات خاص که توسط گوهرشاد بیگم و در هنگام تأسیس (به سال ۸۳۹ق) مسجد وقف گردیده، چندین فقره املاک مزروعی و باغات و اراضی و مستغلات شهری نیز بعداً توسط افراد نیکوکار وقف شده است^۷ که عبارت‌اند از:

۱- موقوفه ۳۴ تن از اهالی بوژمهران نیشابور، شامل حدود ۲۰۰ رقبه از زمین و باغ مثمر و مشجر و توستان و دالستان مثمره و غیر

محادث مشهور به این نام معروف گردیده است.^۱

۵- شبستان میلانی، واقع در ضلع غربی مسجد، بین ایوان غربی و راهرو متصل به بست شیخ بهاءالدین.

۶- شبستان نجف‌آبادی، در ضلع غربی مسجد، بین ایوان غربی و راهرو متصل به کفسداری ۱۳ و ۱۴ واقع شده است.^۲

۷- شبستان علوی، واقع در ضلع شمالی بین راهروی قسمت شمالی و رواق دارالسیاده و مدرسه پریزاد.^۳

جز شبستان گرم که محل عبادت آقایان می‌باشد، دیگر شبستانها بنا به ضرورت، محل برگزاری جلسات قرآن، آموزش، سخنرانی وعظ و تدریس علوم قرآنی و دینی و مراسم جشن و عزاداری و اعتکاف و نماز جماعت و مراسم دعای کمیل، ندبه و توسل است و ایوان مقصوره و ایوان متصل به دارالسیاده و صحن مسجد به طور دائم در تمام شبانه روز، محل اجرای نماز جماعت و سخنرانی و مراسم می‌باشد.^۴

مجموعه مسجد گوهرشاد هم اکنون با هشت ورودی کوچک و بزرگ به دیگر بخش‌های حرم رضوی متصل می‌باشد که سه در ورودی در ضلع غربی مسجد را به بست شیخ بهاءالدین و سه در ورودی در ضلع شمالی مسجد را به حرم مطهر و دو ورودی در ضلع جنوبی مسجد را به صحن قدس مرتبط می‌سازد.^۵

مسجد گوهرشاد به عنوان وسیع‌ترین و کهن‌ترین مسجد در اماکن متبرکه رضوی از دیرباز محل برگزاری دائمی نماز جماعت است و به

۱- شمس الشموس، ص ۲۷۴.

۲- این شبستان در گذشته معروف به شبستان امام جمعه بوده است.

۳- این شبستان در گذشته معروف به شبستان آفتتاب رو بوده است.

۴- پیمایش.

۵- سه ورودی مرتبط با صحن موزه سابق (رواق در دست احداث امام خمینی^{ره}) اکنون مسدود است.

۶- عین السلطنه در روزگار پادشاهی مظفر الدین شاه می‌نویسد: اقاً در بیست موضع آن نماز جماعت برگزار می‌شود. بنگرید به: عین السلطنه، روزنامه خاطرات، ص ۱۷۴۴/۲.

۷- مطلع الشمس، ج ۲، ص ۴۴۳؛ مؤمن، تاریخ آستان قدس، ص ۱۶۶؛ عبدالرضا امیر شیبانی، سیمای وقف در خراسان، ص ۱-۹؛ مشهد طوس، ص ۴۶۳.

- مسعود رجب نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۵.
- ۱۳- سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی.
- ۱۴- دکتر لیزا گلمبک - دکتر دونالد ویلبر، معماری تیموریان در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر - محمد یوسف کیانی، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴.
- ۱۵- عطاردی، عزیزانه، تاریخ آستان قدس، تهران، انتشارات عطارد، ۱۳۷۱.
- ۱۶- زمرشیدی، حسین، مسجد در معماری ایران، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۷۴.
- ۱۷- امیر توشراتو، ارنست گروبه، هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۷۶.
- ۱۸- ارنست گروبه، جیمز دیکی و...، معماری جهان اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران، انتشارات مولی، ۱۳۸۰.
- ۱۹- آ. پوب، معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، ارومیه، انتشارات ازلى، ۱۳۶۶.
- ۲۰- فیض، عباس، بدرا فروزان، قم، انتشارات بنگاه، ۱۳۲۴.
- ۲۱- آندره گدار. پیدا گدار، ماسکیم یرو و دیگران، آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱.
- ۲۲- عین السلطنه، روزنامه خاطرات (قهرمان میرزا)، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۶.
- ۲۳- پیمايش.
- ۲۴- بیزدی مطلق (فاضل)، محمود، «مسجد گوهرشاد مشهد و موقوفات آن»، میراث جاویدان، سال نهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ویژه خراسان.
- ۲۵- امیر شیبانی، عبدالرضا، سیمای وقف در خراسان، مشهد، ناشر سگال، ۱۳۸۰.

۱- همان.

نائینی، شامل یک باب منزل در مشهد و یک قطعه باغ در ابرده سفلی و دو سهم مزرعه هاشم آباد تبادکان و پنج هزار جلد کتاب خطی و چاپی، جهت تلاوت قرآن و روپنه خوانی در مسجد، به تاریخ ۱۳۷۳ق / ۱۳۳۲ش^۱.

منابع و مأخذ

- حافظ ابرو، زبدة التواریخ، مقدمه و تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، تهران، چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.
- محمد حسن خان اعتماد السلطنه، مطلع الشمس، با مقدمه و فهرس و اهتمام تیمور برhan lymodehi، انتشارات فرهنگسر، ۱۳۶۲.
- حاج ملا هاشم خراسانی، منتخب التواریخ، تهران، کتابفروشی محمد حسن علمی، بی تا.
- محمد احتشام کاویانیان، شمس الشموس، ۱۳۵۴، بی جا.
- مؤمن، علی، تاریخ آستان قدس، بی جا، ۱۳۴۸.
- صدیقی، «هشتمنین بنای زیایی جهان» یغما، ش. ۷.
- مدیر شانهچی، کاظم، «گوهرشاد»، نامه آستان قدس، دوره ۹، ش. ۳، مهرماه ۱۳۴۸.
- تاریخچه مسجد گوهرشاد و کتابخانه، انتشارات کتابخانه جامع گوهرشاد، مشهد، ۱۳۶۳.
- قصاییان، محمد رضا، تاریخ مشهد، مشهد، انتشارات انصار، ۱۳۷۷.
- ملویل امیرسز، تاریخ زمین لردهای ایران، ترجمه ابوالحسن رده، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۰.
- «گبید ۵۶۰ ساله جامع گوهرشاد را خراب کردند»، روزنامه خراسان، ۱۳۴۹/۵/۱۲، ش. ۳۲۰۷ - س. ۱۲.
- تلتوس بورکهارت، هنر اسلامی (زبان و بیان)، ترجمه